

УДК (038)1

Г. Ільїна, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СЛОВНИК ЯК ФОРМА УКЛАДАННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ЛЕКСИКИ

У статті здійснюється огляд і узагальнення практик укладання філософської лексики на прикладі англomовних філософських словників. Основну увагу приділено словникам персоналій. Виявляються ключові проблеми, які постають перед лексикографом у процесі укладання спеціалізованих словників. Класифіковано види філософських словників, описано підходи до розв'язання проблеми вибору лексики, показано компоненти словника, зазначено функції словникової критики.

Ключові слова: словник, лексикографія, філософська лексика, металексикографія.

Словники є поширеною формою укладання філософської лексики. Вони відтворюють та перетворюють мову наукового дослідження, концептуалізують її та прив'язують до певного культурного контексту. А також виступають засобами конструювання філософії мови певного предметного поля. Водночас словники можуть відображати "лінгвістичну ідеологію" соціальних кіл, у яких вони формуються, і навіть формувати певний "політичний" контекст (наприклад, створюючи національну "лексикографічну ідеологію"), реконструюючи або декоструюючи засоби виразності, за допомогою яких науки висловлюють ідеї та формують теорії.

Словники є предметом дослідження теоретичної лексикографії. Зокрема, металексикографія діагностувала проблеми, які постають у межах цієї практики, а також виробила форми і норми, що використовуються в процесі роботи лексикографа. Наприклад, спеціалізовані словники складаються за певними стандартами. На прикладі філософських словників англосфери, особливо британських та американських, можна побачити використання стандартизованої словникової структури, яка виникає внаслідок застосування основних принципів металексикографії. Остання визначила найкращі способи вибору лексики, основні компоненти словників та функції словникової критики. Огляду та аналізу цих практик і присвячена ця стаття.

Отже, теоретичні аспекти статті – основні етапи роботи над словником, його компоненти та структура – ґрунтуються на матеріалах теоретичної та практичної лексикографії [2; 10; 13; 19]. Огляд і узагальнення філософських лексикографічних практик здійснено на основі англomовних словників філософії. Оскільки завданням дослідження не було охоплення всіх різновидів і типів філософських словників, а лише огляд ключових моделей укладання філософської лексики, то основна увага приділяється монолінгвальним словникам окремих персоналій. Найчастіше згадуватимуться словники, які виходили у серіях: *Historical Dictionaries of Religions, Philosophies and Movements* ("Історичні словники релігій, філософій та рухів" – серія історичної лексики, яка виходить у видавництві Scarecrow Press та включає понад 100 випусків словників відповідної тематики); *Bloomsbury Philosophy Dictionaries* (до 2012 – Continuum *Philosophy Dictionaries* – філософські словники видавництва Bloomsbury, кожен з яких представляє лексику певного філософа-класика) та *Blackwell Philosopher Dictionaries* (словники філософів видавництва Blackwell). Акцент на словниках персоналій здійснений, зокрема, у зв'язку з тим, що стаття написана за результатами доповіді на IV Науково-методичному семінарі з історії філософії "Українська лексикографія ключових філософських термінів: Пропозиції щодо моделі укладання термінологічних змістів", і завданням було оглянути приклади наявних у світовому дискурсі моделей і практик.

Загалом під час укладання словників можуть виникати два основні типи проблем – це проблеми а) лінгвістичного характеру, пов'язані з особливостями спеціалізованих мов, а також із проблемами перекладу термінів з однієї мови на іншу; б) енциклопедичного характеру, пов'язані з формуванням безпосередньо енциклопедичної частини спеціалізованого словника. Відповідно до них здійснюються лексикографічні класифікації спеціалізованих словників.

Наприклад, проблеми лінгвістичного характеру передбачають, що можна виокремити спеціалізовані монолінгвальні, білінгвальні, двонаправлені, мультилінгвальні словники (усі вони зосереджені на перекладах спеціальних термінів), словники поширених і непоширених мов, спеціалізовані культурно-залежні та культурно-незалежні словники, а також словники багатопрофільні, однопрофільні, суб-профільні [13, р. 48–60]. (Надалі розглядатимуться монолінгвальні однопрофільні та суб-профільні словники).

Проблеми енциклопедичного характеру вимагають структурувати словник за призначенням, аудиторією та профілем або предметом. Філософські словники можуть бути класифіковані відповідно до предметного поля, яке вони охоплюють: це може бути або якомога ширше коло основних філософських проблем, або ж, навпаки, окрема предметна область чи вузька спеціалізація. Відповідно, можна виокремити:

1. Загальні словники з філософії. Прикладами можуть бути "Оксфордський словник філософії" [4], "Кембриджський словник філософії" [3]. Ці енциклопедичні словники намагаються охопити усі ключові імена світової філософії, усі її основні течії та напрями, покрити всі сфери філософського знання – це **об'ємні** словники, які прагнуть до всеосяжності. Іншим варіантом загальних словників є ті, які обмежують своє предметне поле, проте все одно покривають значну частину філософських проблем та ідей – наприклад, "Единбурзький словник континентальної філософії" [17] зупиняється лише на континентальній філософії, проте коло питань і напрямів, які в ньому розкриті, є досить широким і багатоманітним.

2. Словники, які охоплюють один дискурс, предмет або напрям, або ж вирішують одну філософську проблему. Наприклад, "Словник візуального дискурсу" за авторством Б. Сендівела досліджує філософську лексику сучасного візуального дискурсу [18]; "Історичний словник феміністичної філософії" [9] є прикладом словника, який концентрується на єдиному напрямі – феміністичній філософії, а "Китайсько-англійський словник китайської філософії" [20] розв'язує проблеми, які виникають під час англomовної інтерпретації термінів китайської філософії.

3. Словники певного історико-філософського періоду. Прикладами є: "Історичний словник давньогрецької філософії" [16], "Історичний словник середньовічної філософії та теології" [6] та ін.

4. Словники персоналій. Ці словники присвячені окремим філософами – наприклад, "Словник Декарта" [21], "Історичний словник філософії Юма" [14].

Слід зазначити, що словники, які належать до пунктів 2–4, досить часто виходять відроза серіями – відомими в них є видавничі проекти Bloomsbury Philosophy Dictionaries, Historical Dictionaries of Religions,

Philosophies and Movement, Blackwell Philosopher Dictionary та інші.

5. Онлайн-словники та енциклопедії. Ціла низка ресурсів у мережі як загально-інформативного характеру (наприклад, Wikipedia, яка, незважаючи на фактор неперевірюваності інформації, є впливовим ресурсом у силу своєї популярності, тематичної багатоманітності та глобальності); так і специфічно філософського змісту (сайти Internet Encyclopedia of Philosophy, Stanford Encyclopedia of Philosophy, Routledge Encyclopedia of Philosophy), а також інші Інтернет-проекти, які сьогодні стають окремим енциклопедичним жанром, тому спеціального дослідження вимагають як їх форми організації, так і впливу на академічні дослідження з філософії.

6. Інші види словників. Звичайно, наведена класифікація неповна. До неї не залучено багатопрофільні словники та енциклопедії, які містять статті про філософію та філософів; глосарії, які є складовими частинами певних філософських текстів; псевдофілософські глосарії тощо. Окрім того, існують такі проекти, як біографічні словники (наприклад, "Біографічний словник філософів двадцятого століття [5]); не кажучи вже про виданий знаменитим Д. Денетом "Філософський лексикон" [8], у якому подані іронічні значення термінів, що покликані з гумором описати філософські стереотипи, або ж бунтарський "Словник не-філософії" Ф. Ларуеля [12], який виступає проти ідеї словників філософії.

На підготовчому етапі роботи над словником лексикографів дводиться прийняти цілу низку рішень. Які терміни обрати для словника? Якими критеріями при цьому користуватися? Лексикограф часто інтуїтивно обирає ті леми, вирази, енциклопедичні дані, які, на його думку, можуть бути в пригоді користувачам словника. І ця випадковість критикується [13]. Критерії вибору леми розглядаються як окреме питання в дослідженнях, які становлять соціальний контекст формування словників – їхній зміст має відповідати потребам користувачів словника, а отже, слід з'ясувати ці потреби.

Для дослідження аудиторії використовуються кількісні та якісні методи. Зокрема, здійснюються опитування – найчастіше в спеціальній лексикографії зустрічаються анкетування, інтерв'ю, протоколи та інші тести. Наприклад, фахівцям ставлять запитання про те, наскільки часто вони вживають той чи той термін; перекладачам пропонують фіксувати у спеціальних протоколах проблеми, які виникають під час перекладу термінів, та засоби, якими вони ці проблеми розв'язують, тощо.

Лексикографічні інструкції зазначають, що під час вибору леми до словника можуть увійти: 1) тільки спеціальна лексика; 2) терміни спеціальної лексики та інші вирази, які не належать до звичайної мови (варіанти 1 і 2 призначені для користувача, який обізнаний одночасно і з темою, і з мовою словника); 3) усі вирази, які, як припускається, будуть поставати регулярно (цей варіант підходить для будь-якого користувача); 4) вирази, які виникають з визначеною мінімальною частотою в заданому лексикографічному корпусі (за такого підходу не можна бути перекоханим, що всі необхідні для користувача лексикографічні одиниці будуть охоплені, оскільки вагомою може бути не постійність виникання слова, а його зрозумілість [13, р. 103–104]. Отже, проблема вибору лексики на етапі підготовки до укладання словника вимагає здійснити дослідження майбутніх користувачів, теми та предметного поля словника.

Розглянувши змісти словників, можна виявити, що вони часто складаються із одних і тих самих компонентів, які були стандартизовані у лексикографії. А саме: 1. Зміст. 2. Передмова. 3. Вступ. 4. Інструкція для користувача. 5. Енциклопедична частина. 6. Граматика сло-

вника. 7. Список слів. 8. Індекс. 9. Додаток. Звичайно, конкретний вибір компонентів залежить від специфіки словника, проте часто наведена послідовність зберігається, що можна продемонструвати на прикладі історико-філософських словників персоналій. А саме.

1. Зміст. Розглянемо змісти чотирьох словників – "Історичний словник Декарта і картезіанської філософії" [1], "Словник Декарта" [7] (із серії *Blackwell Philosopher Dictionary*), "Філософія Декарта" [21] (із серії *Bloomsbury Philosophy Dictionaries*) та "Історичний словник філософії Г'юма" [14] (із серії *Historical Dictionaries of Religions, Philosophies and Movements*). І виявимо, що змісти всіх чотирьох словників абсолютно тотожні – форма організації словника в кожному випадку однакова. Це пояснюється тим, що металексикографія розробила певні "конвенції", яких зазвичай дотримуються під час роботи зі словниками. Ідеться про низку приписів та рекомендацій щодо призначення та наповнення кожного з компонентів.

2. Передмова. Містить інформацію про вміст, цільову групу, потенційну цінність словника для очікуваних користувачів. До передмови рекомендується залучити такі складові: А. Функції словника (як-от переклад, виклад основних термінів певної теорії тощо). Б. Предметне поле словника (окреслення меж тем, які охоплює словник). В. Цільова група (особливість очікуваних користувачів. Наприклад, передмова до "Словника Декарта" К. Сміта пояснює: "Цей словник розроблений спеціально для студентів. Терміни та філософські концепти, які він містить, зазвичай викликають складнощі для студентів, які читають твори Декарта вперше" [21, vii]). Г. Емпірична база, джерела та критерії вибору термінів. Д. Охоплення словником предметного поля. Е. Інформація про лексикографів та інших осіб, включених у предметне поле словника, подяки тощо [13, р. 168].

Наведена інформація не обов'язково строго формалізована – часто вона подається в довільній формі. Наприклад, "Історичний словник філософії Юма" обмежує міркування автора про цільову аудиторію лише вказівкою на те, що словник не призначений для спеціалістів, його ціллю не є допомогти читати Юма. Його покликання – окреслити форми юмівської філософії. Також автор ділиться дещо абстрактними поясненнями того, що одні терміни увійшли до словника, а інші ні – вказується, що словник містить як терміни філософії мислителя, так і статті про інших філософів, які вплинули так чи інакше, які були важливими для Юма. (Див. [14, xiii]).

Загалом, коли йдеться про невеликі словники з незначною кількістю авторів, то лексикограф часто обмежується загальними міркуваннями щодо того, чим він керувався під час формування змісту словника. Але за наявності великого колективу авторів іноді даються більш детальні роз'яснення. Наприклад, "Единбурзький словник континентальної філософії" описує в передмові формат статей (від 250 до 1000 слів), ґрунтовно аналізує робоче визначення "континентальної філософії", яка є предметним полем словника, і пояснює, чому певні персоналії, які не є суто філософами (З. Фрейд чи Ф. Сосюр) потрапили у словник [17, x].

Таким чином, передмова містить важливу інформацію щодо того, які рішення були прийняті лексикографами в процесі укладання словника, аргументацію цих рішень та пояснення винятків.

3. Вступ. Уточнює інформацію з передмови: описує емпіричний базис та композицію подальшого тексту. Іноді пишеться металексикографічний вступ – він пояснює теоретичні засади та передумови формування словника.

Вступ може бути різним за обсягом і змістом. Він є творчою, і отже, менш формалізованою частиною словника, тому автори та редактори словника самостійно

приймають рішення, що і як описувати у вступі. У багатьох словниках вступ досить умовний і містить загальну інформацію про передумови складання словника, в інших – містить досить змістовну інформацію. Наприклад, у словниках персоналій вступ може містити біографію, інтелектуальну історію чи детальне описання ключових творів персони, якій присвячений словник.

4. Керівництво користувача. У цій частині подається три види інформації: 1) тип інформації (які типи інформації можуть бути знайдені в окремих складових словника); 2) як систематизовані та організовані різні типи інформації; 3) як взаємопов'язані компоненти словника, організація перехресних посилань тощо. Керівництво користувача має дати відповідь на чотири запитання: яка інформація може бути знайдена в яких компонентах? Як ця інформація систематизована – згрупована, розміщена, поєднана? Як поєднана між собою інформація з окремих компонентів? Як найпростіше і найшвидше отримати необхідну інформацію? [13, р. 170]. Також у цьому компоненті пояснюються аббревіатури, перехресні посилання тощо.

Для історико-філософських словників, особливо для тих, які концентрують увагу на окремих персоналіях або на певних періодах, замість керівництва користувача характерними є така структура подачі матеріалу: 1) нотація для читача (звернення до читача з поясненням того, як найкраще використовувати словник); 2) аббревіатури (зазвичай – скорочення посилань на ключові філософські праці, що згадуються у словнику), 3) хронологія (ключові дати – наприклад, дати публікацій значних філософських творів, ключові дати в біографії тощо).

5. Енциклопедична частина. Власне основна частина словника, яка розкриває його предметне поле. Філософські словники є здебільшого енциклопедичними словниками, тобто вони дають не тільки лінгвістичну інформацію, але й розкривають змісти термінів. Енциклопедична інформація у статтях словників може розрізнятися залежно від функцій словника. Під час складання словника також важливо пам'ятати цільову групу: від неї залежить, як будуть описані терміни, наскільки складною буде мова, яким буде ілюстративний матеріал, чи подавати зміст всіх термінів окремо тощо. Відповідно до цього енциклопедична інформація може відрізнятися за довжиною, природою і структурою. Енциклопедичні матеріали можуть подаватися згідно із заданою формою (наприклад, лема – визначення леми – контексти вживання – перехресні посилання), або ж пишуться довільно. В історико-філософських словниках лемами можуть бути філософські поняття, постаті філософів, філософські твори тощо.

6. Граматика словника. Окрім словникової інформації, спеціальні лексикографічні словники мають подавати лінгвістичну інформацію – ту, яка може відповідати на потреби користувача. Наприклад, незвичне вживання, граматичні особливості лексичних одиниць, варіанти перекладів тощо.

7. Список слів.

8. Індекс. Якщо список слів містить перелік статей словника, то до індексу входять ключові слова, які не стали заголовками статей.

9. Додатки. У словниках персоналій іноді в додатки виносяться хронологія життя і творів; в Оксфордському та Кембриджському філософських словниках є додатки, які пояснюють логічні символи (Див. [4; 3]). Насправді, можливість для додатків досить значні.

10. Бібліографія. В історико-філософських словниках персоналій досить багато уваги приділяється бібліографії. Наприклад, в "Історичному словнику філософії Юма" бібліографія досить широка, і для зручності

користувача поділена на дванадцять частин, деякі мають власні підрозділи [14, р. 279–350]. Окрім того, у вступі до бібліографії К. Мерілл – автор словника – супроводжує кожен розділ детальним описанням та проводить аналіз джерел. Таким чином, підхід до укладання бібліографії є скрупульозним і систематичним.

Окрім описання складових словників, окремим напрямом металексикографії є критика словників. Її функції: описання, оцінювання, мотивація, рекомендації. Критика буває різною – від змістовної і формальної до соціальної. Окрім того, філософи не могли утриматися від запитання про те, чи є самі по собі словники найкращою формою для організації філософського знання. Наприклад, "Словник не-філософії" Ф. Ларуеля критикує словники філософії. "Словник є лексичною проекцією енциклопедії, якою є кожна філософія; – стверджує дослідник, – але навіщо найбільш строгому і найбільш радикальному – і, отже, найбільш реальному, – мисленню, яким є філософія, мати двійника, який також подвоюється, і навіщо філософії знаходити свою карикатуру в словнику та енциклопедії? Це не проблема розподілу філософії та енциклопедії, але розрив союзу мислення і філософської форми [12, р. 31].

Незважаючи на таку критичну позицію, все ж більш традиційною є точка зору щодо того, що лексикографія є філософією мови. Керуючись виразом Ж. Батая про те, що "словники повинні проводити не значення слова, а його завдання", британський дослідник Ф. Серджент виокремлює філософічну та політичну функцію словників, констатує наявність лексикографічної ідеології в процесах формування національних словників [19, р. 1–10]. Таке спостереження дає можливість зробити висновки про наслідки "лексикографічної ідеології" – окреслення мовних політик або формування соціальних концепцій знання.

Таким чином, філософські словники є однією з базових форм референтних робіт у освітніх та дослідницьких практиках філософії англосфери. При укладанні словників прийнято керуватися формалізованими й описаними в металексикографії формами впорядкування текстів, яких зазвичай дотримуються як загальноприйнятих "конвенцій" словникового "жанру". Розробку аналогічних моделей і форм для української філософської лексикографії можна вважати перспективою для подальших досліджень у цьому напрямку.

Список використаних джерел / References

1. Historical Dictionary of Descartes and Cartesian Philosophy / R. M. Ariew, D. Des Chene, D. Jesseph, T. Schmaltz, T. Verbeek. – 2nd ed. – Lanham ; Boulder; New York ; Toronto ; Plymouth : Rowman and Littlefield, 2015.
2. Atkins B. The Oxford Guide to Practical Lexicography / B. Atkins, M. Rundell. – Oxford : Oxford University Press, 2008.
3. The Cambridge Dictionary of Philosophy / R. Audi, ed. – 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 1999.
4. Blackburn S. The Oxford Dictionary of Philosophy / S. Blackburn. – Oxford : Oxford University Press, 2016.
5. Brown S. Biographical Dictionary of Twentieth-Century Philosophers / S. Brown, D. Collinson, R. Wilkinson. – Abingdon : Routledge, 2002.
6. Brown S. Historical Dictionary of Medieval Philosophy and Theology / S. Brown, J. Flores. – Lanham ; Toronto ; Plymouth : Scarecrow Press, 2007.
7. Cottingham J. A. Descartes Dictionary / J. Cottingham. – Oxford : Blackwell Reference, 1993.
8. Dennet D. The Philosophical Lexicon [Electronic resource] / D. Dennet, A. Steglich-Petersen/ – Access mode : <http://www.philosophicallexicon.com>. January 10, 2017.
9. Gardner C. Historical Dictionary of Feminist Philosophy / C. Gardner. – Lanham ; Toronto ; Oxford : Scarecrow Press, 2006.
10. Hartmann R. and James G. Dictionary of Lexicography / R. Hartmann, G. – James Abingdon : Routledge, 2002.
11. The Bloomsbury Companion to Lexicography / H. Jackson, ed. – London ; New Delhi ; New York ; Sydney : Bloomsbury, 2013.
12. Larouelle F. Dictionary of Non-Philosophy / F. Larouelle – Minneapolis : Univocal Publishing, 2013.
13. Manual of Specialized Lexicography. The Preparation of Specialized Dictionary / H. Berngelholz, S. Tarp, ed. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995.

14. Merrill K. Historical Dictionary of Hume's Philosophy / K. Merrill. – Lanham ; Toronto ; Plymouth : Scarecrow Press, 2008.
15. Morris C. Academic Press Dictionary of Science and Technology / C. Morris. – Oxford : Academic Press, 1992.
16. Preus A. Historical Dictionary of Ancient Greek Philosophy / A. Preus. – Lanham ; Toronto ; Plymouth : Scarecrow Press, 2007.
17. Protevi J., ed. The Edinburgh Dictionary of Continental Philosophy / J. Protevi, ed. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2005.
18. Sandywell B. Dictionary of Visual Terms. A Dialectical Lexicon of Terms / B. Sandywell. – Surrey : Ashgate, 2009.

19. Sergeant Ph. Lexicography as a philosophy of language / Ph. Sergeant. – Language Sciences, 2011. – 33 (1): 1–10.
20. Shangxing G. A Chinese-English Dictionary of Chinese Philosophy / G. Shangxing. – Shanghai : Shanghai Foreign Language Education Press, 2010.
21. Smith K. The Descartes Dictionary / K. Smith. – London ; New Delhi ; New York ; Sydney : Bloomsbury, 2015.

Надійшла до редколегії 10.01.17

Г. Ильина, канд. филос. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

СЛОВАРЬ КАК ФОРМА СОСТАВЛЕНИЯ ФИЛОСОФСКОЙ ЛЕКСИКИ

В статье рассмотрены и обобщены практики составления философской лексики на примере англоязычных философских словарей. Определяются ключевые проблемы, которые могут возникать перед лексикографом в процессе составления словаря. Основное внимание уделяется словарям персоналий. Классифицированы виды словарей, описаны подходы к решению проблемы выбора лексики, показаны компоненты словаря, указаны функции словарной критики.

Ключевые слова: словарь, лексикография, философская лексика, металексикография.

I. Halina, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

A DICTIONARY AS A FORM OF PHILOSOPHICAL LEXICON COMPILATION

The article reviews and summarizes the practice of a philosophical lexicon compilation. The example of English-language philosophical dictionaries of different types is used. The main problems that can appear in the process of dictionary writing are described. The types of dictionaries are classified. It is suggested to categorize general dictionaries of philosophy; dictionaries of a discourse, subject or direction; philosophical dictionaries by historical period; philosopher dictionaries; internet encyclopedias of philosophy and others. The focus is on dictionaries of personalities. The approaches to solve the problem of lexical choice are described in two directions: firstly, qualitative and quantitative techniques of dictionary audience are mentioned; secondly, the variants of special lexical choice are shown. The specific philosophical dictionary components are shown by the example of history of philosophy dictionaries (mainly in such components as contents, preface, introduction, user's guides, encyclopedic section and bibliography). The function of dictionary criticism is revealed. It is shown, that dictionary criticism in philosophy exists not only in the form of dictionary critics, but also on the form of the negative attitude to a dictionary as a form of philosophical work. This type of critic is based on the idea that philosophy don't have to duplicate philosophy itself.

Keywords: dictionary, lexicography, philosophical lexicon, metalexicography.

УДК 172.4

Д. Кірюхін, канд. філос. наук, наук. співроб.
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ

ВЗАЄМНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМА ПРИМИРЕННЯ

У статті продемонстровано, що вирішення гострої кризи людських та міжкультурних стосунків, яка отримала свій вияв в таких трагічних подіях як, приміром, Голокост чи геноциди, полягає, з одного боку, у реалізації взаємності через прощення, та з іншого, у взаємності як справедливості (тобто етичній рівності сторін, що конфліктують).

Ключові слова: взаємність, примирення, прощення, Кант, Ролз.

Вступ. Розмірковуючи про трагедію Аушвіца, її етичні та політичні наслідки, французький філософ Володимир Янкелевич у своїй широко відомій роботі про прощення ("L'imprescriptible: pardonner? Dans l'honneur et la dignité") доходить, зокрема, висновку про те, що "прощення померло в таборах смерті" [3, р. 161]. І справді, такі трагедії, як Аушвіц, геноцид в Руанді, масові вбивства в Нанкіні та Камбоджі, інші подібні злочини ставлять питання про те, чи не позначили ці події межі прощення, межі людських взаємин, урешті-решт – межі взаємності, що виключають можливість примирення. Адже для дуже багатьох, і особливо тих, хто пережив Голокост або геноцид, стався розрив з людяністю злочинця, який повністю виключає можливість вибачення. І справді, з погляду закону такі злочини прощати не підлягають. Відповідно, у нас в цьому випадку немає і не може бути ніяких етичних зобов'язань прощати, як немає і ніяких зобов'язань примиритися. Той же Янкелевич в зазначеній роботі, реагуючи на поступове забування Голокосту в Європі, стверджує, що є акти радикального зла, які не підлягають прощанню. Проте французький філософ – власне, тому ми і почали наше дослідження зі звернення до його ідей – усе ж говорить про можливість прощення навіть у таких, що, здавалося б повністю виключають його, ситуаціях: іноді злочини є настільки жахливими, що злочинець не здатний їх спокотувати будь-яким покаранням і в такому випадку він

може бути лише прощеним ("це не спокотується, про те не є таким, що не можна простити" [3, р. 162]). Звичайно, таке прощення буде несправедливим. По-перше, оскільки воно є протиправним, суперечить уявленню про невідворотність покарання. По-друге, оскільки воно є асиметричним. Адже, на що вказують Янкелевич та Ж. Дерріда, нацисти, що вчинили Голокост, або, зазначимо ми від себе, ті, хто відповідальний за геноцид в Руанді чи в Камбоджі, ніколи не просили і не просять їх пробачити. І коли ми все ж таки прощаємо, то опиняємося в ситуації моральної і правової асиметрії, яка, як здається, виключає можливість взаємності, а отже й, на перший погляд, робить безглуздим сам акт вибачення, оскільки він не обов'язково веде до примирення. Справді, прощення – це "етична авантюра" (як визначає Е. Морін). Проте зазвичай цей ризик, коли подальший розвиток ситуації виявляється повністю залежним від прощення (Дерріда каже навіть, що прощення віддається в заручники злочинцеві), являє собою єдину можливість для відновлення порушеної взаємності, звичайно, лише в тому випадку, якщо акт вибачення зустрінє взаємну відповідь з боку злочинця і буде трансформований ним на акт примирення.

Розгляд питання про те, як і за яких обставин виправдано прощення, не є предметом нашої роботи. До прикладу ж Голокосту, тобто прикладу граничної ситуації соціального розриву, втрати взаємності, ми зверну-